

BYUJDET TASHKILOTLARIDA PUL MABLAG‘LARI NAZORATINI TAKOMILLASHTIRISH

Qodirov Sulaymon Murodbekovich-Bank-Moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini rivojlantirishning afzalliklari va tahlili hamda istiqbollarini takomillashtirish haqida so‘z boradi. Shuningdek, mamlakatimizda byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini rivojlantirish istiqbollaridagi mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha muallif yondashuvlari va takliflari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiyot, bank, kredit, nazorat, aholi daromadlari, davlat byudjeti.

Kirish

Mamlakatimizda islohotlarni chuqurlashtirish va erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda byudjet tizimining barcha bo‘g‘inlaridagi byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini tashkil etishni boshqarish mexanizmini takomillashtirishning o‘ziga xos jihatlari mavjud.

Shuningdek, iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish va makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash maqsadida davlat moliyasi tizimini isloh etish, uni mazmun va sifat jihatdan zamon talablari asosida takomillashtirish zaruriyati yuzaga kelmoqda.

Bunday sharoitida byudjet va byudjet daromadlarini shakllantirish masalalari muhim hisoblanadi. Mamlakat va hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, aholining yashash sharoiti va ularga ko‘rsatilayotgan ijtimoiy himoya, kam ta‘minlangan oilalarni ijtimoiy himoyalash, hududlardagi mahalliy boshqaruv organlarining iqtisodiy masalalarga echim topa olishidagi muammolarni hal etish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Birinchidan, ijtimoiy soha va iqtisodiyot xarajatlarini o‘z vaqtida hamda zarur miqdorda moliyalashtirish uchun etarli daromadlarni ta‘minlash, ikkinchidan, aholining birinchi darajadagi ehtiyojlarini qanoatlantirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan sohalarni rivojlantirish, uchinchidan, tadbirkorlik faoliyatini rag‘batlantirish, hududlar investitsion jozibadorligini oshirish maqsadida qulay shart-sharoitlarni yaratishdagi muammolar shular jumlasidandir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini tashkil etishning ahamiyati beqiyos bo‘lib, turli manbalarda byudjet tashkilotlari hamda pul mablag‘lari tushunchalariga turli xil ta‘riflar keltirilgan. Xususan, J.N.Shaturaev va

H.S.Jumaevlarning qarashlaricha «byudjet qonunchiligini buzganlik uchun sanksiyalarning yagonaligi, mamlakat byudjet tizimi barcha darajalari byudjetlari xarajatlarini moliyalashtirish va byudjet mablag‘lari buxgalteriya hisobini yurgizish tartibining yagonaligi bilan belgilanadi».1

R.X.Karlibaevaning fikricha «byudjet tizimidagi oshkoralik printsipi ochiq matbuotda tasdiqlangan byudjet va uning ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni, albatta, e‘lon qilinishini, byudjet ijrosi jarayonida ma‘lumotlarning to‘liq va to‘g‘ri berilishini, davlat hokimiyati qonunchilik organlari va mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlarining qarorlariga oid boshqa ma‘lumotlarni olish imkoniyatining yaratilganligini, byudjet loyihasi bo‘yicha qarorlarni ko‘rib chiqish va qabul qilish tartiblarining (jumladan, davlat hokimiyati qonunchilik organi ichida yoki davlat hokimiyatining qonunchilik va ijroiya organlari o‘rtasidagi qaramaqarshiliklarni ifodalovchi masalalar bo‘yicha ham) jamiyat va ommaviy axborot vositalari uchun albatta, ochiq bo‘lishini ko‘zda tutadi» deya ta‘kidlab o‘tgan.

«Byudjet ma‘lum bir sub‘ektning moliyaviy holatini, pul mablag‘larining to‘planishini, daromad va xarajatlarning muvofiqligini, mablag‘larning ortiqcha yoki kamligini belgilaydi. Boshqacha qilib aytganda, byudjet pul daromadlari va xarajatlari balansi yoki davlat va mahalliy hukumatning vazifa va funksiyalarini ta‘minlashni moliyalashtirish uchun mo‘ljallangan mablag‘lar fondini shakllantirish va sarflash shaklidir».

Iqtisodiy kategoriya sifatida «byudjet» - bu davlat organlarining mamlakat aholisiga davlat xizmatlarini ko‘rsatish funksiyalarini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan pul mablag‘larini shakllantirish, taqsimlash va sarflash bo‘yicha davlat va iqtisodiyotning boshqa sub‘ektlari o‘rtasidagi moliyaviy munosabatlar tizimi hisoblanadi. «Davlat byudjeti kishilik jamiyati taraqqiyotining ma‘lum bir bosqichida paydo bo‘lgan bo‘lib, uning vujudga kelishi, eng avvalo, siyosiy tashkilot sifatida davlatning vujudga kelishi bilan bevosita bog‘liqdir. Har bir davr ijtimoiy tuzumiga tegishli bo‘lgan ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy belgilari davlat faoliyatining va byudjetning taqsimlash mexanizmi sifatidagi mazmunini belgilab beradi».

T.Blumentritt byudjetlashtirishni “tashkilotning moliyaviy resurslarini uning bo‘linmalari, faoliyati va investitsiyalariga taqsimlash jarayoni”⁵ deb ta‘riflaydi, S.T.Horngren va boshqalar byudjetni ma‘lum bir davr uchun rahbariyat tomonidan taklif qilingan harakatlar rejasining miqdoriy ifodasi va ushbu rejani amalga oshirish uchun nima qilish kerakligini muvofiqlashtirish uchun yordam sifatida ko‘radi⁶.

Davlat funksiyalarini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda davlat hokimiyati organlarining qaroriga ko‘ra tashkil etilgan, Davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan saqlab turiladigan notijorat tashkilot byudjet tashkilotidir. Byudjet tashkilotlarini moliyalashtirish shartlari va ularning byudjet hisobini yuritish tartibi byudjet to‘g‘risidagi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Yuqoridagi keltirilgan fikrlarga asoslangan holda, bizningcha, mamlakat iqtisodiyotida byudjetlar xarajatlarini qisqartirishda byudjet tashkilotlarining va byudjet mablag‘larini oluvchilarning byudjet mablag‘larini o‘zlashtirishi va ularning pul mablag‘ilarni nazorat qilish, shuningdek qabul qilingan yuridik va moliyaviy majburiyatlari hisobga olinishida muhim ahamiyat kab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda ilmiy abstraksiyalash, guruhlash, qiyoslash, retrospektiv va istiqbolli, empirik tahlil va boshqa uslublardan foydalanildi. Maqolada qiyosiy taqqoslash usulida jahon amaliyotida byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini tashkil etishni rivojlantirish usullarining tashkiliy-huquqiy asoslarini mamlakatimizdagi mavjud asoslar bilan taqqoslab, tegishli xulosalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

Fikrimizcha, byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini tashkil etish moliyaviy barqarorlik va davlat tizimining samarali ishlashini ta‘minlash uchun katta ahamiyatga ega. Byudjet tashkilotlarida mablag‘larning sarflanishi ustidan nazoratni tashkil etishning iqtisodiy ahamiyati davlat mablag‘laridan samarali va maqsadli foydalanishni ta‘minlashdan iborat. Xarajatlarni nazorat qilish byudjet mablag‘laridan noto‘g‘ri foydalanish yoki samarasiz foydalanishning oldini olishga, moliyaviy boshqaruvni yaxshilashga va davlat moliyasini boshqarishda shaffoflik va javobgarlikni oshirishga yordam beradi. Bu byudjet xarajatlarini optimallashtirishga, tashkilotlarning samaradorligini oshirishga va belgilangan maqsad hamda vazifalarga erishishni ta‘minlashga yordam beradi.

Byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini tashkil etishning bir necha turlari mavjud.

1. Ichki nazorat. Bu byudjet mablag‘laridan samarali va maqsadli foydalanishni ta‘minlash uchun tashkilotning o‘zida o‘rnatilgan chora-tadbirlar tizimidir. Ichki nazorat qoidalarga rioya etilishini, hisobotlarni to‘ldirishning to‘g‘riligi va o‘z vaqtida bajarilishini, shuningdek rahbariyatning buyruq va ko‘rsatmalarining bajarilishini tekshirishni o‘z ichiga oladi.

2. Tashqi nazorat. U iqtisodiyot va moliya vazirligi, hisob palatasi, vazirliklar, qo‘mitalar va boshqalar kabi davlat nazorati organlari tomonidan amalga oshiriladi. Ular tashkilot xarajatlari belgilangan standartlar va qoidalarga muvofiqligini tekshiradilar, shuningdek byudjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligi va samaradorligini baholaydilar.

3. G‘aznachilik nazorati. G‘aznachilik, byudjet xarajatlari va daromadlarini hisobga olish va bajarish uchun mas‘ul tashkilot tomonidan amalga oshiriladi. Buxgalteriya hisobi va nazorati tizimi yordamida g‘aznachilik mablag‘lar oqimini nazorat qiladi va tasdiqlangan byudjet doirasida ulardan maqsadli foydalanishni ta‘minlaydi.

4. Audit. Auditorlik tashkiloti mutaxassisleri tomonidan o'tkaziladigan tashkilotning moliyaviy va buxgalteriya hisobotlarining mustaqil auditi. Auditning maqsadi buxgalteriya hisobi va hisobotidagi xatolar hamda qoidabuzarliklarni aniqlash, shuningdek kelajakda ularning paydo bo'lishining oldini olishdir.

5. Boshqaruv nazorati choralari. Tashkilot rahbariyati tomonidan mablag'larning sarflanishini nazorat qilish bo'yicha amalga oshiriladigan tadbirlar tizimi. monitoring muntazam hisobotlar, byudjet ijrosini tahlil qilish, byudjet chegaralarini belgilash va ularning bajarilishini nazorat qilish shaklida amalga oshirilishi mumkin.

Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilab berilgan ustuvor yo'nalishlarga muvofiq ravishda, soliq-byudjet siyosatini amalga oshirilishi ko'zda tutilgan bo'lib, ustuvor yo'nalishlari sifatida quyidagilarni belgilangan:

- byudjet siyosatining ijtimoiy yo'naltirilganligini, jumladan, ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoyani rivojlantirishga;

- hududlar, ayniqsa mahallalarning dolzarb muammolarni hal qilish, suv va er resurslaridan oqilona foydalanish, atrof muhitni va tabiatni muhofaza qilishni ta'minlash;

- yoshlar va xotin-qizlarni qo'llab quvvatlashni kengaytirish;

- tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlik faoliyatida sof raqobat muhitini yaratilishiga zamin yaratish, bosqichma-bosqich soliq va bojxona imtiyozlarini bekor qilish;

- birinchi darajali byudjet mablag'larini taqsimlovchilarga byudjet mablag'laridan samarali foydalanish yuzasidan javobgarligi, hisobdorligi va vakolatlarini, davlat byudjeti barqarorligini ta'minlash maqsadida, ilg'or xorijiy tajribadan hamda xalqaro moliya institutlari ekspertlarining tavsiyalaridan kelib chiqqan holda byudjet xarajatlari samaradorligini oshirish ustuvor vazifalar sifatida belgilab olingan.

Byudjet tashkilotlarida pul mablag'lari nazoratini tashkil etishda boshqaruv, ijtimoiy-madaniy, ilmiy-texnikaviy yoki boshqa notijorat funktsiyalarni bajarish uchun davlat hokimiyati organlari ishtirok etadilar. Byudjet tashkilotlari tegishli byudjetni daromadlar va xarajatlar smetasi asosida moliyalashtiradi. Qoida tariqasida, byudjet tashkilotlari o'z xarajatlarini qoplash uchun daromadga ega emaslar.

Byudjet tashkilotlari byudjet mablag'laridan faqat daromadlar va xarajatlarning tasdiqlangan byudjet smetalariga muvofiq foydalanadilar va byudjet tasnifiga muvofiq byudjet mablag'lari hisobini yuritadilar.

Umuman olganda, byudjet tashkilotlarida pul mablag'lari nazoratini tashkil etishning maqsadi byudjet va avtonom muassasalarning davlat, munitsipal vazifalarini bajarish uchun mo'ljallangan byudjet mablag'larining qonuniyligi, samaradorligi maqsadli ishlatilishini aniqlashdir.

Byudjet tashkilotlarida mablag‘larning sarflanishi ustidan nazoratni tashkil etishning asosiy mohiyati qonun hujjatlarida yoki boshqa normativ hujjatlarda belgilangan vazifalarga erishish uchun davlat mablag‘laridan samarali va maqsadli foydalanishni ta‘minlashdan iborat.

Byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini tashkil etishni rivojlantirishda har bir byudjet tashkiloti barcha daromad va xarajatlarni kuzatish hamda kuzatishga imkon beradigan byudjet rejalari va buxgalteriya hujjatlarini tuzishi shart. Shuningdek, fuqarolar, ommaviy axborot vositalari, nodavlat tashkilotlar va boshqa manfaatdor shaxslar davlat mablag‘larining sarflanishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlardan foydalanish huquqiga ega va byudjet tashkilotlari faoliyatini nazorat qilishi mumkin.

Shuni ta‘kidlash kerakki, byudjet tashkilotlarida mablag‘larning sarflanishi ustidan nazoratning samaradorligi moliyaviy boshqaruv jarayonining shaffofligi va ochiqligiga, shuningdek boshqaruv xodimlarining mas‘uliyati hamda vakolatiga bog‘liq.

Xulosa va takliflar

Davlat byudjeti ijrosi jarayonida alohida byudjetlar bilan hisob-kitob munosabatlari vujudga kelishi mumkin. Bunday o‘zaro hisob-kitoblar vujudga kelishi asosida har bir byudjet tashkilotlarining byudjeti daromadlar va xarajatlar balansi tarzida tashkil topishi yotadi. Barcha xarajatlar rejalashtirilgan daromadlar bilan qoplanadi. Shuning uchun, byudjet tasdiqlangandan so‘ng, qo‘shimcha xarajatlar yuklansa, ularni ta‘minlash uchun mablag‘ ham berilishi kerak bo‘ladi. Daromad beruvchi manbalar kamayganda ularni qoplash uchun mablag‘lar olinishi kerak bo‘ladi. Tasdiqlangan byudjetda ko‘zda tutilmagan daromadlarning manbalari paydo bo‘lganda qo‘shimcha hisoblangan daromad summasi yuqori byudjetga berilishi kerak bo‘ladi.

Byudjet tashkilotlarida pul mablag‘lari nazoratini tashkil etish ob‘ektining moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish nazorat tadbiri boshlanishidan oldin boshlanadi. Dastlabki iqtisodiy tahlil bizga kerakli nazorat usullari va tekshirish usullarini oldindan belgilab, nazorat rejasini maqsadli ravishda tuzish va tekshiruvlar o‘tkazish imkonini beradi. Nazorat tadbirida yanada chuqurroq iqtisodiy tahlil o‘tkaziladi. Shu bilan birga, iqtisodiy tahlil ma‘lumotlari buxgalteriya hisobi va statistik ma‘lumotlarni taqqoslash, tekshirish ob‘ektlari faoliyatini baholash uchun faktlar va boshqa ma‘lumotlarni o‘rganish, dastlabki hujjatlarni tekshirish natijalari, buxgalteriya registrlari va boshqa iqtisodiy ma‘lumotlarni o‘rganishdan iborat bo‘lgan joriy tahlil tomonidan qo‘llab-quvvatlanadi.

Byudjet tizimida pul mablag‘larini nazorat qilish borasida amaliy ishlar davom etmoqda va byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi faoliyatini tubdan isloh qilish orqali yanada yuqori sifatli moliyaviy hisobotlarni tuzishga, shuningdek, davlat sektori faoliyati natijalarini baholashga katta imkoniyat yaratadi, axborotlarni shaffofligini

oshiradi, byudjetga moliyaviy hisob va statistik hisobotlarni yuqori darajada integratsiyalashuvini ta'minlaydi, axborotlarni ishonchliligi va to'liqligini oshishi hisobiga davlat aktivlarini samarali boshqarish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi.
2. O'zbekiston Respublikasining 2023 yil 25 dekabrda "2024 yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to'g'risida"gi O'RQ-886-sonli Qonuni.
3. Shaturaev, J. N., & Jumaev, H. S. (2019). Small Business, Innovation and Entrepreneurship. International Journal of Advanced Research, 7(11), 303–307. <https://doi.org/10.21474/ijar01/10008>
4. R.Karlibaeva. (2021). THEORY OF FINANCE AND FINANCING STRATEGIES. International Journal of Advanced Research. <https://doi.org/10.21474/ijar01/12480>
5. Piven E.V., Bedrachuk I.A. "Gosudarstvennoe i munitsipalnoe upravlenie". Ucheb. posobie/ Vladivostok: Izd-vo VGUES, 2008. str -58.
6. Malikov T.S, Haydarov N.H. Davlat byudjeti. O'quv qo'llanma.-T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2007.84-bet.
7. Blumentritt T., Integrating strategic management and budgeting, Journal of Business Strategy, 27 (6) (2006), pp. 73– 79.
8. Horngren, C.T., Stratton, G.L., Sutton, W.O., Teall, H.D., "Management Accounting", 4th ed. Prentice Hall, Toronto, 2004.
9. V.M. Galperin, S.M. Ignatev, V. I. M. (2007). "MIKROEKONOMIKA." Book, 426. https://gain.fas.usda.gov/Recent_GAIN_Publications/Agricultural_Biotechnology_Annual_Ottawa_Canada_11-20